УДК 39

Чокотегин М.

Изденүүчү

БОЗ ҮЙ ЭМЕРЕКТЕРИН ТОПТОРГО БӨЛҮҮ

Боз үйдүн эмеректерин топторго бөлүү эл арасында жана айрым адабияттарда жарым-жартылай болсо да жыгачы, кийизи (тутуусу), чийи, боо-чуусу майда-чүйдалары менен делген бөлүк-төргө бөлүнүлүп жүрүлөт. Мындайлардын соңку жыйынтыгын маалымдоочу энциклопедиялык, терминологиялык сөздүктөрдү кош-тото чечмелесек.

Жыгачына кирүүчү: кереге – боз үйдүн дубалы катары тур-гузулуучу жайылуучу, жыйылуучу касетке ээ жазалга, уук – кереге менен түндүктү бириктирүүчү чабакча жыгачтардан жасалылган бүюм, түндүк – боз үйдүн төбөсүнөн жарык киргизүү жана от жакканда түтүн чыгууга ылайыкталган эки же андан да көп алкакчалардан толук айлана түрүндөгү жазалган жыгач, босого-таяктар- кирип-чыгууга арналган курулма.

Кийизине (тутуусуну) кирүүчү: туурдук - боз үйдүн керегесин, ууктун билегин бастыра жабуучу өрө кийиз, үзүк – боз үйдүн ууктарынын үстүнөн жана керегелеринин башынын бир аз жерин чапчыта жабуучу калың кийиз, түндүк жабуу – түндуктүн үстүнөн жабылуучу төрт чарчы кийиз, эшик- кирип-чыгуучу жерди тосо турган бир өң эле кийиз же чийден согулуп, кийиз менен капталган калканч.

Чийине: мүмкүнчүлүктөнсө керегенин сыртынан калоого ко-шумча иретинде колдонууга арналган токулга.

Боо-чуулары жана башкалары делген топко кирүүчүлөргө аты аталгандай эле негизинен боз үйдүн эмеректеринин бир бирине байланып бекемделишин камсыздоочу бүткүл боолору,жазалгалоо-го жана көмөкчү иретинде колдонулуучу эмеректер кирет.

Демек, мындай бөлүнүүлөрдөн жыгачы жалаң жыгачтан, кийи-зи (тутуусу) жалаң кийизден, чийи жалаң чийден, а боо-чуу жана башкалары ар ыкмалар менен көптөгөн үлгүлөрдө жумшак да, катуу да ар түрдүү материалдардан турган эмеректер экендигин аңдасак да болот.

Ошентип, жыгачы бирөң каркасын тургузууну жаратса, ту-туусу аны жабууга, чийи тегерете калануугa гана милдет аткарса, а боо-чуу жана башкалары көптөгөн милдеттерди аткарат.

Мындайда топтордун акыркысынын көп түрдүүлүгүнөн, алар-ды кошумча тартиптештирүүгө зарылчылык келип чыгышы абзел. Кеп иретинде иш башын басылмаланган эмгекке таяп андагы эмеректерге мүнөздөмө берүүдөн баштасак.

Баш чалгыч -керегелердин бир бирине капшырылган жерин бекемдөөгө арналган эмерек.

Кереге чалгыч - керегелердин жалпы тутумун бекемдөө максатында арчындатыла бириктирүүчү эмерек.

Босого чалгыч - босогонун эки четки эки таяктарына баш босогону кошуп керегеге бекитүүгө аталган жип же тасма.

Уук боо - ууктун башын керегенин башына бекитүүгө ар бир уукка баш жагынан 6—8 с*мче* (эшик ууктардан бөлөгүнө) жеринен көсөлүп, ага бир учун түйүндөп 50—60 см келген боо ички бетинен сыртын карай өткөрүлгөн боо.

Тизгич - ууктардын абалынын туруктуулугун камсыздоо максатында анын билегинин жогорку жагына жакын жери боюнча айланта ар бирине оролто чалынып чыгат. Ал эң биринчи ууктан башталып, аягы ошол уукка келип бекитилет.

«**Жел боо**» деп аталган узундугу 4,5—6 м.дей келген 2 аркандын бир учтары түндүктүн алкагына тушма туш байланып бекитилет. Бул боо үйдү тигерде түндүктү көккө көтөрүүдө, бүгүүдө (жыярда) тең салмактуулугун сактап кайра түшүрүп алганга жана өтө катуу шамалдарда ал боолорго салмак салып, туруктуулугун жогорулатууда чоң мааниге ээ.

Кырчоо -үй тигилип бүткөндөн кийин, үйдүн керегесинин орто жеринен бир аз

төмөнүрөөк тушунан туурдуктун сыртынан тегерете босогонун таягынын бирөөнө бекилип, айланта тартылып келип, анын экинчи жан таягына бекитилип байла-нылат. Ал аркан жоонураак бир бүтүн бөлүктөн турат.

Тегирич — эни 20—40 с*м.че* келип, терме таардан даярдалган коздук жазалгасы. Ал ууктардын матоосунун жо-горураак сыртынан, үзүктүн ичинен тегерете айландырылып тартылат да, түймөлүү чачылары керегенин башына тиер-тийбес болуп саландап турат.

Кылдырооч — коздоо жана жылуулоо максатында терилген таар. Керегe бою же андан пасыраак бийиктикте таардын 3—5 эни бириктирилип тигилип, кереге менен канат чийдин ортосуна тартылат.

Чыгдан — ашканага тосулган чий. Анын ичине идиш-аяк коюлуп, тамак-аш сакталат. Чыгдандын бийиктиги 1,6—1,8 м узундугу 2,5—3,5 м келген чырмалган чийден турат. Эки-үч жерине бакан тирелип коюлат. Чыгдандын эки жагындагы үчтөн алты боосу уук менен керегелерге байланылат. Чыгдан бышык жана кооз болсун үчүн баш, аягы 10—15 *смче* жери кездеме менен көбөөлөнөт. Өйдө жагындагы көбөөгө сайма сайылып, чачы тагылат.

Бакан — боз үйдү тигүүдө, бүгүүдө колдонулуучу, жоондугу билекке жакын, узундугу 3—5 м келген, бир учу ачакей, экинчи учу мукур учталган жыгач. Ал түз өскөн четин, арча, балаты жана башка жыгачтардан даярдалат. Бакан түндүктү көтөрүүдө, түшүрүүдө; үзүктү, түндүк жабууну, эшик чийди салууга; эшик боону түндүктөн өткөрүүгө, жаанда от жакканда түндүк жабуунун бир бурчун тирөөгө, кар жааганда ичинен түрткүлөп үзүктүн үстүндөгү карды түшүрүүгө, шамалда бел баканды туура коюп ууктарды тиретүүгө, кийиз жазаганда, чийдин сыртынан кошо таңып коюуга, чий согууга, өрмөк куруууга ж. б. жумуштарга колдонулат.

Ошентип, жогоруда аталып, кыскача мүнөздөгөн боз үй эмеректерин топторго бөлүүдө — жыгачына: кереге, уук, түндүк, эшик босого таяктары менен; тутуусуна: туурдук, үзүк, түндүк жабуу, кийиз же чийге кийиз капталган эшик; чийине: чий; боо-чуусуна: баш чалгыч, кереге чалгыч, босого чалгыч, уук боо, түндүк боо, үзүк боо, туур-дук боо, кырчоо, чийлери жана башкалар делип көрсөтүлүп келет. Демек, мындан жыгач, тутуусунан, чийинен бөлөктөрү бүт эле — боо-чуулары делинген топко эсептелинип жүргөндүгүн көрүүгө болот.

Бул боо-чуулары делинген чоң топтон боз үйдү тургузуудагы катыштыгына карата бирдейлик ыкмага келтирүү максатында төмөндөгүдөй топторго туруктуу бөлүүнү максаттуу деп ойлор элем. Албетте боз үйдү жазоодо, тигүүдө, пайдаланууда айрым этнографиялык буюм-тайымдарды кошуп чаташтырбастан боз үйдүн өзүнө гана энчилүү болуп, жасалгалоого түздөн-түз байланыштуулугу бардан — чырмалган канат чий, кылдырооч, жабык баш, а жабдуулукка байланыштуулугу бардан — чыгдан, ала бакан, ача бакан, бакан эсептелиниш керек. Демек, бул жагдайлардан боз үй эмеректери жалпысынан: жыгачына, тутуусуна, чийине, боо-чуусуна, жасалгасына, жабдуусуна делген топторго нукуралана так бөлүнүшүп, турмуш-жашоо шарттардан колдонулуучу бөлөк буюм-тайымдардан аралашыла чаталышынын болбоосу максатка ылайык.

Жыйынтыкта мындай бөлүүлөр — боз үйдү түшүнүүдө, түшүндүрүүдө, жасоодо, тигүүдө, пайдаланууда ирээттиктикти камсыздамакчы.

Литература:

1. Кыргыз Совет Энциклопедиясы, 1-том, 512-бет. Кыргызча – орусча сөздүк, (Юдахиндин түзүүсүндө), -М.,1965, 272-бет.

2. Чокотегин М., Боз үй байыркы бабаларыбыздан мурас турак жай, -Б., 2007, 29-36 беттер.